

«Πάρε μαζί σου το παιδί που είδε το φως
κάτω από τα φύλλα εκείνου του πλατάνου
και μάθε του να μελετά τα δέντρα.»

Γ. Σεφέρης, Αστυάναξ, Μυθιστόρημα

Στις ελληνικές κοσμογονικές αντιλήψεις εντοπίζονται εύκολα οι στενοί δεσμοί ανάμεσα στην οργάνωση του κοινωνικού και την εικόνα του φυσικού χώρου, έχοντας σκοπό να ισορροπήσουν έναν κόσμο όπου η γνώση μπορεί να δικαιολογεί την πίστη με λογικά επιχειρήματα. Σε τέσσερις εποχές του ελληνικού πολιτισμού –προϊστορική και κλασική αρχαιότητα, μεσαίωνας και νεότεροι χρόνοι– αποτυπώνεται με τον έναν ή τον άλλο τρόπο αυτή η αντίληψη.

Ο συμβολισμός του δέντρου, ανεξάντλητος και βαθιά ριζωμένος στη σκέψη των ανθρώπων, συνδυάζει μύθους και θρησκευτικές δοξασίες, παραδόσεις και φιλοσοφικές αναζητήσεις.

Οι ρίζες του βυθίζονται στο παρελθόν, τρέφουν τους καρπούς του παρόντος και εξασφαλίζουν τους νέους εκείνους βλαστούς που θα αστράψουν στο στερέωμα του μέλλοντος, ενσαρκώνοντας την πνοή που έρχεται, σαν από θαύμα, μέσα από τα έγκατα της γης.

Με τις ετήσιες εκδηλώσεις «Περιβάλλον και Πολιτισμός», απευθύνουμε μια πρόσκληση για μια γιορτή Άνοιξης αλλά και ανοικτών μουσείων και αρχαιολογικών χώρων –όπου τα μνημεία συμβιώνουν αρμονικά με τη φύση.

Οι στίχοι του Γιώργου Σεφέρη είναι το ελπιδοφόρο μήνυμα...

ISBN 978-960-214-819-8 • Copyright © ΥΠ.ΠΟ. 2009

Υπουργείο Πολιτισμού

Περιβάλλον και Πολιτισμός

Το τελευταίο δέντρο

Το δέντρο, που λατρεύτηκε σαν θεϊκή παρουσία, αγαπήθηκε σαν σύντροφος, υμνήθηκε για την ομορφιά και τις αρετές του και μπολιάστηκε με ποικίλους συμβολισμούς, σήμερα είναι πάνω απ' όλα ένα κομμάτι της φύσης σε κίνδυνο.

Στον απόηχο των πυρκαγιών του καλοκαιριού που είχε περάσει, ο ζωγράφος Κώστας Τσόκλης εκθέτει τον Ιανουάριο του 2008 μια σειρά από έργα με την όψη αρχαίας τραγωδίας. Το φλεγόμενο δέντρο μοιάζει να παίρνει εδώ το ρόλο και το λόγο του κορυφαίου του χορού για να αφηγηθεί σε πρώτο πρόσωπο την ιστορία της καταστροφής. Μέσα από την επιλεκτική εικόνα της φωτιάς, αποδρά σαν σπίθα το κίτρινο χαρτί, μόλις κολλημένο στον καμβά, έτοιμο να πετάξει μακριά. Πρόκειται αναμφίβολα για το αίτιο του κακού. Ωστόσο, θα μπορούσε να αποδώσει το φωτεινό της ελπίδας, να φτερουγίσει ως την παράσταση του αγγείου στο έντυπο που κρατάτε και να σταθεί στα χρυσά κλαδιά του φοίνικα, την πρώτη ώρα της ανατολής του ήλιου, κλείνοντας τον κύκλο.

Τι μπορούμε να κάνουμε εμείς; Πολλά. Χωρίς να σβήσουμε από τη μνήμη μας το κόκκινο της φωτιάς, ας καλωσορίσουμε την άνοιξη στρέφοντας το βλέμμα στο παρήγορο πράσινο να φυτρώνει στα καμένα...

Κώστας Τσόκλης, χωρίς τίτλο, Ιανουάριος 2008, 70x100 εκ., Αθήνα, γκαλερί Αστρολάβος

Χρυσό σφραγιστικό δακτυλίδι, γνωστό ως Δακτυλίδι του Μίνωα, 1450-1400 π.Χ., διαστάσεις σφενδόνης 3,55x2,45 εκ. Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (αρ. 1700)

Θεόδωρος Πουλάκης, Παναγία, η Ρίζα Ιεσσαί, 1666, 70x107 εκ. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο (αρ. 1575)

Παράσταση από αττικό ερυθρόμορφο αγγείο (πυξίδα), 340-330 π.Χ., ύψ. 26 εκ. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (αρ. 1635)

Παράσταση από νυφικό κεντητό σεντόνι από τα Ιωάννινα, όψιμος 18ος αιώνας, 120x30 εκ. Αθήνα, Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης (αρ. 3386)

Υπουργείο Πολιτισμού
Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς

Η λατρεία του δέντρου

Δέντρα με ξεχωριστή σημασία από τη θέση τους στο χώρο, την ομορφιά, τη δύναμη ή την ιστορία τους έγιναν τοπόσημα ή τυλίχτηκαν με το μανδύα της ιερότητας, μετέχοντας έτσι στη μαγική πλευρά του κόσμου. Αλλά και ο δασωμένος τόπος απέκτησε μύθους που οδήγησαν σε τελετουργίες, όπως το κόψιμο ενός κλαδιού και η τοποθέτησή του στις εξώθυρες ναών και σπιτιών, μεταφέροντας την ευλογία της φύσης από το «έξω» προς το «μέσα», από την ύπαιθρο στο δομημένο χώρο.

Εικόνες από θρησκευτικές τελετουργίες του μινωικού και μυκηναϊκού κόσμου παρουσιάζουν ένα επιβλητικό δέντρο, περιφραγμένο και απομονωμένο σε ένδειξη της ιερότητάς του. Χορευτές κινούνται με εκστατικές χειρονομίες, προσφορές και σπονδές γίνονται στο βωμό του, ώσπου να εμφανιστεί η θεότητα από τον ουρανό για να πάρει τη θέση της κάτω από το θαλερό φύλλωμα του δέντρου.

Το δέντρο, τα κλαδιά και οι πολύτιμοι καρποί του εξακολουθούν να συνδέονται με συμβολισμούς, δοξασίες και παραδόσεις. Στους κλώνους του ως σήμερα οι άνθρωποι εναποθέτουν ευχές για την ευγονία και τη συνέχιση της ζωής. Έτσι, στις γιορτές για τη Γέννηση του Χριστού τα κλαδιά του γεμίζουν με γλυκά, δώρα, πολύχρωμες μπάλες και λαμπερά φωτάκια.

Το δέντρο ανάμεσα στη Γη και τον Ουρανό

Το δέντρο είναι δεσμός ανάμεσα σε τρεις κόσμους: το γήινο, το χθόνιο και τον ουρανό. Φυτρώνει μέσα από το χώμα και υψώνεται στον ουρανό· κάτω από το φύλλωμα και τον κορμό, οι ρίζες του απλώνονται σε διαδρομές πολύπλοκες και μυστηριώδεις. Στους ελληνικούς μύθους πολλά δέντρα διαθέτουν την ιδιότητα της μαντικής ή φέρουν καρπούς που χαρίζουν σε όποιον τους γευθεί θεϊκή γνώση και αιώνια νεότητα. Έτσι, η ιερή βελανιδιά της Δωδώνης ψιθυρίζει χρησμούς, η δάφνη του Απόλλωνα προλέγει το μέλλον, ενώ ο Ηρακλής, συμπληρώνοντας τον τελευταίο του άθλο, αποκτά τα χρυσά μήλα των Εσπερίδων και γνωρίζει την αποθέωση στον Όλυμπο.

Το δέντρο μπορεί να συνδέεται εξίσου με το θάνατο όσο και με τη γένεση. Αντί για άλλο σήμα, μπορεί να στέκει πάνω σε έναν τάφο, θυμίζοντας το σύντομο πέρασμα των θνητών από τη ζωή. Από την άλλη, στη διπλανή παράσταση απεικονίζεται ένας ξεχωριστός τοκετός. Στηριζόμενη στον κορμό του δέντρου, η Λητώ φέρνει στον κόσμο τα δίδυμα παιδιά της. Το φως απλώθηκε στη Δήλο μόλις γεννήθηκε ο Απόλλωνας, ενώ ο φοίνικας που φιλοξένησε την ετοιμόγεννη στη σκιά του τινάζει τα χρυσά κλαδιά του, φωτίζοντας σαν ήλιος λαμπρός τον κόσμο.

Το δέντρο ανάμεσα στο παρελθόν και το μέλλον

Μιλώντας για την καταγωγή και την ιστορία μας, δανειζόμαστε εκφράσεις από το «λεξιλόγιο» του δέντρου: ρίζες, γενεαλογικό δέντρο, καρπός ενός γάμου, παρακλάδι μιας οικογένειας... Ταυτίζουμε τους συγγενείς μας, προγόνους και απογόνους, με τα μέρη ενός δέντρου· κι αν επιχειρήσουμε μια σχεδιαστική αποτύπωση, θα σχηματίσουμε έναν κορμό όπου συνενώνονται το παρελθόν με το παρόν –ίσως ακόμη και με τις υποσχέσεις του μέλλοντος.

Μια εικονογραφική εκδοχή γενεαλογικού δέντρου είναι η Ρίζα του Ιεσσαί. Εμφανίζεται τον Μεσαίωνα, αρχικά στη Δύση, για να περάσει έπειτα στην Ανατολή, όπου γίνεται ιδιαίτερα δημοφιλής κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους. Η παράσταση αποδίδει συμβολικά την ανθρώπινη καταγωγή του Χριστού από τη βασιλική γενιά του Δαβίδ. Από το πλαγιασμένο σώμα του γενάρχη Ιεσσαί φύεται ένα δέντρο. Οι άρρενες πρόγονοι του Χριστού εικονίζονται στα κλαδιά να περιβάλλουν το πολύτιμο άνθος, την Παναγία με το Βρέφος. Η εικόνα δοξάζει τη θεία γένεση, ακριβώς όπως οι στίχοι του ύμνου των Χριστουγέννων «Ράβδος εκ της ρίζης Ιεσσαί, και άνθος εκ αυτής, Χριστέ, εκ της Παρθένου ανεβλάστησας».

Το δέντρο και οι καρποί της γονιμότητας

Για αιώνες πριν τη βιομηχανική επανάσταση, η ζωή των ανθρώπων συντονίζεται με τον κύκλο των εποχών. Η άνθιση και η καρποφορία, ο μαρασμός και η αναγέννηση αποτελούν εμπειρίες σημαντικές για την επιβίωση όσο και θαυμαστές για τη σκέψη. Κάτω από το σκληρό φλοιό του δέντρου κυλούν οι μυστικοί χυμοί της άνοιξης και η βλάστηση αποτελεί μια μαγική σχεδόν εκδήλωση της δύναμής τους.

Το δέντρο εμφανίζεται διαχρονικά και σε διαφορετικούς πολιτισμούς ως σύμβολο αέναης ανανέωσης και γονιμότητας. Το συναντάμε στην εικονογραφία του κρητομυκηναϊκού κόσμου, στα αγγεία της αρχαϊκής περιόδου ή στο διάκοσμο ενός βυζαντινού ναού, να περιβάλλεται από ζώα πραγματικά ή όντα φανταστικά κι αλλόκοτα. Ίσως σε κάθε μία από αυτές τις περιπτώσεις οι παραστάσεις να εκφράζουν επιμέρους νοήματα. Ωστόσο, η κεντρική ιδέα παραμένει κοινή: το δέντρο είναι η ιερή έκφραση της φύσης, η ανάσα του κόσμου, το συνώνυμο της ζωής.

Στην ελληνική λαϊκή τέχνη το δέντρο συχνά στολίζει τα σεντόνια της νύφης. Με πολύχρωμους καρπούς, χαρούμενα άνθη και πουλιά να πετούν ανάμεσα στα κλαδιά του είναι ένα μοτίβο που ξορκίζει το κακό, συνδέεται με την καλοτυχία και υπόσχεται ευγονία.

